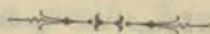


վարձում ֆուրգոններ, գնացողներին նստեցնում և ճանապարհ դնում: Այսպիսով տեղական յանձնաժողովը մինչև 1907 թուի մարտի վերջը կարողացել էր Բաղա վերադարձնել 500—600 հոգի *:

Յիշենք այստեղ, որ մենք թողել ենք Բագլիգում և Քէշիշքեանդում բազալիներից մի մի խումբ, որոնց վիճակի մասին հարկաւոր է տեղեկանալ. ուստի կրկին վերադառնանք Բագլիգ:

Շարունակելի

Քաջբերունի.



ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

X.

Մինչև այժմ մեզ հետաքրքրում էր, թէ ինչ է Արօվեանի վէպի բովանդակութիւնը և ինչպիսի աշխարհահայեացք ունէին գիւղական կեանքի ներկայացուցիչները: Այժմ մեզ մնում է պարզաբանել վերջին խնդիրը, այն է, թէ ինչպէս է վերաբերում ինքը հեղինակը վերոյիշեալ երեք հասարակական խմբերին, և որանցից որի կողմն է նրա համակրութիւնը:

Որև է հեղինակի դէպի մի դասակարգ ունեցած վերաբերմունքը պարզելու համար մեծ նշանակութիւն ունի որոշել, թէ ընդհանրապէս ինչ կողմերով է երևան հանում այս արուեստագէտը այն հասարակական խմբի կեանքը: Երբ հեղինակը որև է դասակարգի կեանք պատկերացնում է ընդհանրապէս գրական կողմերով, այլ ևս կասկած չէ կարող լինել նրա համակրական վերաբերմունքին դէպի այն դասակարգը: Որքան էլ որ հեղինակը նիւթի մշակութեան ժամանակ նոյն իսկ ծայրայեղօրէն հաւատարիմ մնայ օրեկտիւ պատկերացման սկզբունքին, այնուամենայնիւ նիւթի այդպիսի ընտրութիւնը արդէն չէ կարող

* «Մշակ» 1907 թ. № 70 ապրիլի 1.

Թագացներ, որ հեղինակը համակրութիւն է տածում դէպի կեանքի այս շրջանը:

Արդ Արտվեանը, որ վէպի համար նիւթ է ընտրել գիւղական կեանքը, ինչ կողմերով է պատկերացնում այն, գրական թէ՛ բացասական:

Ով գտնէ մի անգամ կարդացել է «Վէրք Հայաստանին» նոյն իսկ թռուցիկ կերպով, չէ կարող կասկածել, որ այդ վէպի գիւղացի հերոսները զանազան բարեմասնութիւններով օժտուած են հանդէս դալիս: Օրինակ. Աղասին հնազանդ է, հեզ, հարեաններին օգնող, աղքատասէր, կենսուրախ, խելօք ու քաջ, Թագուհու յատկութիւններն են հրեշտակային անմեղութիւն, կուսական ծայրայեղ ամօթխածութիւն, դարձեալ աղքատասիրութիւն և ծնողասիրութիւն: Քէզխոյ գաների մասին խօսելիս նկատում է աշխատասէր, հիւրասէր ու առատաձեռն լինելը: Գիւղական կեանքից առած հերոսներից երկուսը—Աղասին ու Թագուհին—նոյն իսկ ծայրայեղ իդէալականացման են ենթարկուած: Աղասու բնաւորութեան նկարագիրը համարածանօթ է, որովհետև նոյն իսկ դասագրքերում տեղ է գտել. ուստի կարիք չենք համարում մէջ բերելու. իսկ Թագուհու նկարագրութիւնից ահա մի հատուած, որտեղ կարծես մի շնաշխարհիկ էակ է պատկերացուած.

«Ծաղկներն էլ, հէնց իմանաս, նրա ոտի ձէնն առնելիս ուրախանում, ցնծում, բացւում՝ փչըչում էին: Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հէնց բռներ, նոր հոգի էին առնում, գլխերը թևերի տակից բարձրացնում, ճշում, ծլուրլում, թևերին խփում, ծափ տալիս: Ձեռը դառան գլուխը քսելիս եա շփելիս, հէնց գիտես, թէ էս անմեղ հայուանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրեն դիպում և ոչ մարդի: Մի քիչ մօտիցը պակսելիս ձէնը աշխարհ էր վերցնում, մարդու սիրտ էրում, էնպէս էր բզղում, քար ու քոյ ընկնում: Ծառ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրայ էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում: Չայիր—չիմանի, մանիշակի վրայ, վարդի, թթենու տակին, եա քըքչան առուի մօտ որ բազի վախտ քնած չէր ըլում,

հէնց իմանառ, երկնքիցը լիս ա վէր եկել, ամենիքը հայլի դառել։... Շատ անգամ վարդի փունջը մէկ ձեռին, մանիշակինը մէկէլ, աչքը որ շէր բաց անում, հէնց գիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլէին ուղում, որ քաշեն, ծծեն, զօրանան, դալարին։ Հովը մաղերի վրայ սլալալիս, երեսին գիպչելիս էլ շէր ուղում, որ առաջ խաղայ ետ ետ գնայ։ հէնց նրա գլխովն էր պտըտում, հէնց նրա մաղերի հետ խաղում։ Վարդի վրայ երեսը կռացնելիս ուղում էր, որ բարձրանայ, նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանայ, որ դհա աւելի գեղեցիկ, դհա անուշահոտ երևի։ Բլբլը նրա հօտը առնելիս իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրէն էր իր սէրը թափում, նրա հասրութովն էր ուղում, խորովում։ Շատ անգամ ինքը ձէն հանելիս, ետ ինքն իրան խաղ ասելիս հէնց իմանում էր, թէ հրեշտակներն են իր հետ խօսում, իրան ձէն տալիս, ետ ձէնը քաշում։ Առաւօտեան ցօղը, իրիկուան վերջի լիսը՝ մէկը նրան տեսնելիս ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մէկը ցաւելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենայ, որ առաւօտն էլի գայ, նրա տեսութեան արժանանայ, նրա լուսովը հոգի առնի ու զուարճանայ։ Քունը նրա աչքերին էնպէս էր մօտանում, ինչպէս մէկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը։ Թեւերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, արթնացնում, էլ ետ իւր գիրկը դնում*):

Աբովեանը այսպէս հիացած է ոչ միայն գիւղի ներկայացուցիչներով, այլ և նրանց տնտեսութեամբ։ Այստեղ էլ նկարագրութիւնը նա այնպէս է տանում, որ համարեա ամեն քայլափոխում՝ զգացում է, որ նրա դրածը ոչ թէ օրիեկտիւ նկարագրութիւն է, այլ «ի խորոց սրտի» փառաբանութիւն։ Ընթերցողի մաքից բոլոր կասկածները փարատելու համար մէջ ենք բերում գիւղական տնտե-

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 63—67.

սութեան, լիութեան ու ընտանեկան կեանքին վերաբերեալ էջերից մի քանի հատուածներ: Առանձին ուշագրութեան արժանի է նկարագրելու եղանակը:

«Տունն ու շիրախանէն հազար քարութիւնով լիքը տրաքում էին ու Աստուծոյ հոգի կար մէջըններում:... Գինին կարասներով շարած են... մառանը եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում ու մոնոողին հոտը տեղն ու տեղը քոնում շմուցնում էր: Նրա հարսն ու փեսէն կամ մէկ աղիղ զոնաղ, որ գլուխը բարձին չէր դնում էս անմահական քարութեան մէջը, էնպէս իմանում էր, թէ դրախտումն ա աչքը խիում կամ քաց անում: Որը երկու, որը երեք բաղ ունէր, նոքար, հօտաղ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դրոմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դաւուրմա, աքաշներով զօխ, բօխ, ողորմակութ, բղղկներով եղ ու կարաք, մօթալներով պանիր. — ծո՛ւղ, ի՞նչ տուն: Տասը զոնաղ որ էն սհաթը նրա դռանը վէր գային, սաղ ամիս ուտէին, խմէին են... Նրա տան խէրն ու քարաքեաթը հա կար, հա կար:... Մէկ փարի բան բաղարիցը տուն չէր գալ, բացի իրենց հագնելու շորիցը, էն էլ կտաւ, շապկացու, չուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում, կարում: Նրանց կնանոնցը որ մօտիկ տայիր, խելքդ կերթար, խաս ու զուժաշի միջում կորած էին... Մէկը մէկի ջգրու շատ անգամ իրանց օղլուշաղին էնպէս էին ծաղկում, զարդարում, ինչպէս զարնան վարդը:... Շատը չորս հինգ հարսն ունէր տանը, որ մէկ տեղը ցաւելիս ուզում էին գլխովը պտիտ դան ու ոտները կում անեն խմեն... Մէկ բան ուղելիս՝ ոտի տեղ գլխի վրայ էին գնում, որ նրա ասածն անեն ու ձեռքները դռններին դրած աչքը կթած ունէին, որ տեսնեն թէ իրանց տէրը կամ զոնաղը ինչ կհրամայի, որ կատարեն: Կեսուրը կամ կեսառը մէկ աչքը քցելիս ուզում էին տեղն ու տեղը հալչեն, էնքան հնազանդ էին:»*)

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 54—56.

Գիւղական կեանքի այսպիսի պատկերացմանը չէր յաջորդել քաղաքային կեանքի փառաբանութիւնը։ Եւ երբ Աբովեանը գիւղական կեանքի այսպիսի ջատագովումից անմիջապէս յետոյ նկարագրում է գիւղացու բերանով քաղաքի կեանքի բացասական կողմերը, իսկոյն ղգացում է, որ հեղինակը խրախուսում ու ծափահարում է իւր հերոսին։ Ուրիշ ամեն գէպքերում վէպը ընդհատող ու դատողութիւններ տուող Աբովեանը այս գէպքում լուռ է մնում բոլորովին ու գրանով ցոյց տալիս, որ լուռութեան պատճառը համաձայնութիւնն է։ Ասածներս հաստատուում են մի ուրիշ կէտով էլ։

Վերևում մենք բերել էինք գիւղացու խոհերից մէկը. «հմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն թէ տակին եարաք փորթ կայ, թէ չէ»։ Աբովեանը վէպի մէջ մի տեղ նկարագրելով, թէ «գդալ, չանգալ դանակի ոտը գեռ մեր աշխարքը չի մտել, կերակուրներն էլ մէկ սինով են ներս բերում, հացից ետը էլի ջրով որ ձեռք ու բերան չսողեն, չլուանան, կերածը հարամ կըլի, գդակ վերցնել սեղանի վրայ, եա գլուխ տալ ադաթ չի», — աւելացնում է. «Երկրի ծէսն էսպէս ա, Եւրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն տակին փորթ կայ, թէ չէ»։*) Ընթերցողը ինքն էլ տեսնում է, որ «գդակ չվերցնելու», «երկրի ադաթի» համար «Եւրոպայի կով վեր քաշելն ու փորթ փնտռելը» մատնանշելը տեղին չէ։ Աբովեանի այդ յաւելուածը մի զուարճալի անկապակցութիւն է։

Բայց այդ յաւելուածը մեզ համար շատ նշանակալից է, որովհետեւ ցոյց է տալիս, որ ինքը Աբովեանն էլ անբաւական է այն կարգերից, «որտեղ կովը վեր են քաշում, տեսնեն տակին փորթ կայ թէ չէ»։

Դառնացած գիւղացին այս բառերով ընդունում է իւր երկրի քաղաքի մարդկանց, քաղաքի, որտեղ զարգանալ է սկսում փողային տնտեսութիւնը։

Դժգոհ Աբովեանը նոյն բառերով մատնացոյց է լի-

*) «Վէրք Հայաստանի» եր. 54—55.

նում առևտրական ու արդիւնաբերող Եւրոպայի շահասէր ձգտումների վերայ:

Քանաքեռցի վիպասանը և Քանաքեռի քեթխուդան միեւնոյն աշխարհահայեացքի ներկայացուցիչներ են:

Վէպի մէջ գիւղացու բերանով խօսում է Արովեանը, իսկ գրականութեան մէջ յանձին Արովեանի խօսում է գիւղացին:

Մի քանի խօսք էլ վիպասանի վերաբերմունքի մասին դէպի հոգեւորականութիւնը: Մենք միշտ գիտեմք շեշտում ենք — դէպի հոգեւորականութիւնը: Որովհետեւ ինչպէս գիւղացին, այնպէս էլ Արովեանը, եկեղեցու դէմ չեն, այլ ժամանակակից եկեղեցականների:

«Մէկ ազգը պահողը լեզուն ա ու հաւատը, թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն եկել ա մեր հալին»*) — գատում է նա: Մի ուրիշ տեղ:

«Որ ջան անինք, մէկ զմէկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպէս դայիմ բռնենք, ինչպէս մեր երջանիկ նախնիքը, հաւատացիր ինձ, Աստուած էլ կսիրի մեզ, մարդն էլ»:**)

Տեսանք, թէ հեղինակը ինչ համակրութեամբ էր վերաբերուում գիւղացիներին, նրանց տնտեսութեանը, ընտանիքին. բայց հէնց որ խօսքը փոխուում է գիւղացու տգիտութեան, անկրթութեան մասին, ահա ինչ լեզու է գործածում նա:

«Էշ գեղըցի ըլելով, գլուխը հաստ, ծուծը՝ բարակ, անտաշ, կոպիտ, ոչ վարպետ էր տեսել, ոչ վարժատուն. ձիու տակը սրբելուցը, մաճը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատեպանութիւնից աւելի ոչինչ բան չէր գիտում... Թէկուզ գեղըցին թէկուզ եաքանի հայուանը, մի հետաք ա»***)

Լուսաւորել այդ գիւղացուն — ահա Արովեանի պա-

*) Նոյնը, Յոռաջարան, եր. ԺԱ.

**) «Վ.Լրք Հայաստանի եր. 95.

***) Նոյնը, եր. 26.

հանջը հոգևորականութիւնից, խօսելով գիւղացի տղէտ քահանաների մասին՝ նկատում է.

«Ամենքս էլ չաւ գիտենք, թէ ում մեղքն ա. ամա հիմիկ խօսարու վախտը չի, եդոյ կասեմ, ինչ ասեմ, իմացողն իմացաւ ու ականջի տակն էլ բալքի թէ քորեց...» *)

Իսկ յետոյ շատ ու շատ պարզ ասում է.

«Ամեն մեջդի հայաթում գեղ տեղարենքն էլ մէկ մեծ վարժատուն կայ, որտեղ երկու երեք լեզու են սովորում. մեր եկեղեցւոյնց հայաթներումը լազլագն էլ բուն չի գնիլ. բաս ինչ կըլի, որ ազգի սիրտն էլ քիչ-քիչ չի հովանալ...» **)

XI.

Ինչ հետեւանքների հասանք այս գրական-պատմական վերլուծութեան ժամանակ.

Տեսանք նախ, որ 19-րդ դարի առաջին տասնամեակներում տնտեսութեան դրութիւնն ու հասարակական խմբերի որոշ դասաւորութիւնը պատճառ դարձան գիւղացիական գրականութեան հիմքը գնելուն. երկրորդ, որ տնտեսութեան եղանակների ընդհարումը և սոցիալական տարրերի յարաբերութիւնները գիւղացիական աշխարհահայեացքին տուել էին յայտնի կերպարանք և երրորդ, որ Աբովեանը այդ շրջանի զուտ գիւղացիական աշխարհահայեացքի ներկայացուցիչն էր. ***)

Այս հետեւանքները անակընկալներ են մեր գրականութիւնն ուսումնասիրողների համար, այս անակընկալները

*) Նոյնը, եր. 20.

**) Նոյնը, եր. 96.

***) Եւրոպական գրողներից աշխարհահայեացքով ամենից աւելի մօտ է Աբովեանին Բուսսօն, որ կողմնակից է փոքր հողային սեփականութեան, դերազանց է համարում իւր համար արտադրող եւ սպառող փակ տնային տնտեսութեանը, ջատագով է նահապետական ընտանիքին ու կարգերին եւ հակառակ է քաղաքային կեանքին, վաճառականութեան ու արդիւնաբերութեան զարգացմանը. Հմմտ (Проф. Р. Випперъ. «Общественныя учения и историческія теоріи XVIII и XIX в. в.» Москва, 1908. յաւկապէս եր. 72 — 78.

սղարտական ենք մի յայտնի մեթոդի, որ գրական երևոյթ-
ների պատճառը տնտեսական—սոցիալական երևոյթների
մէջ է որոնում։ Այդ մեթոդը մինչև այժմ չէ գործադրուել
մեզանում, սակայն «վէմը, որ անարգեցին շինողները, նա
կլինի գլուխ անկեան»։

Մի քանի խօսք էլ, և վերջացնենք, Մինչև այժմ
մեզանում անթիւ են այն մարդիկ, որոնք սոցիալական
տարրերի մրցումը յատուկ են համարում։ Եւրոպային, այլ
ոչ մեր հասարակութեանը, նրանց յատկապէս սխալաց-
նում է այն, որ մեր նոր պատմութիւնը հասարակական
խմբերի քաղաքական ընդհարումներ չէ յիշատակում։
Սակայն այս փաստ չէ։ Քաղաքական անկախութեան բա-
ցակայութիւնը թոյլ չէ տուել, որ մեր հասարակական
տարրերի մրցումը քաղաքական ընդհարման կերպարանք
ստանայ։ Բայց միթէ այդ նշան է, որ քաղաքական ընդ-
հարումների հիմքը, այն է՝ տնտեսական ու սոցիալական
մրցումը նոյնպէս բացակայում է։ Երբ գետը կատաղի
յորձանքներ չունի, միթէ այս ցոյց է տալիս, որ նա չէ
հոսում։ Հէնց մի գեղարուեստական երկի վերլուծումը,
Արովեանի վէպինը, երևան է հանում, որ մեր հասարա-
կական կեանքում էլ գոյութիւն է ունեցել տնտեսութեան
տարբեր եղանակների ու սոցիալական խմբերի կռիւը։
Այդ կռիւը, դասակարգային մրցումն անցել է գրակա-
նութեան մէջ։

Արովեան իդէոլոգ է և, ինչպէս իւր սոցիալական
խումբը, կռիւ է մղում երկու ֆրոնտի վերայ։ Որչափով
որ վիպասանը կռուում է աջ թևի վերայ, քննադատում
է հին կարգերը, այն չափով նա առաջադիմական է, իսկ
որչափ որ սուր է շողացնում դէպի ձախ, դէպի նոր կար-
գերը—դէպի փողային տնտեսութիւնն ու վաճառակա-
նութիւնը,—այն չափով էլ յետադիմական է։